

November ako proces alebo praktická „nežná“

Podrobnejšie opisy aktivít, ktoré súviseli s organizačnou revolučnou prácou, sa v médiách objavovali zriedka. V krátkosti tematizovali predovšetkým výrobu, rozmnožovanie a distribúciu plagátov a letákov.⁸⁰ Podobne aj v prípade rozhovorov sa podrobné opisy práce jednotlivých aktérok a aktérov revolúcie zväčša neobjavovali v prvej dejovej línii rozprávania, teda ako súčasť odpovede na otázku o tom, ako si aktérky pamätajú november 1989, ale najmä ako reakcie na nasledujúce doplňujúce otázky o konkrétnych udalostiach a činnostiach. Každodenná reprodukčná práca tak nebola súčasťou primárnych naratívov revolúcie. A predsa, po zbere a zosumarizovaní jednotlivých výpovedí sa práve reprodukčná práca môže stať kľúčovým aspektom interpretácie príbehov Novembra.

Napriec rozhovormi sa vinú konštatovania o „praktických“ ženách nežnej revolúcie. Takýto rámec, ktorý odlišuje materiálnu a ideovú stránku revolúcie, sa objavuje v dvoch podobách – účastnícky rozhovorov v priebehu rozprávania prichádzajú k explicitným konštatovaniam o tom, že ženy boli v revolúcii „jediné praktické“, alebo takýto príbeh konštruujú prostredníctvom opisov konkrétnych aktivít budovania a udržiavania hnu-

tia, práce z oblasti starostlivosti a ďalších podrobných aktivít, ktorých aktérkami boli predovšetkým ženy, resp. verejnosť, konštruovaná ako symbolická feminínna aktérka.

Prostredníctvom obrazov praktickosti a nepraktickosti stavia príbeh revolúcie účastníčka T., pričom takéto rozdelenie využíva na utváranie svojej subjektivity ako revolucionárky, ale aj na rozdelenie rôznych aktérok a aktérov revolúcie. Aktérkina subjektivita praktickej ženy v príbehu vychádza z jej predchádzajúcich skúseností s disidentskou činnosťou počas štátneho socializmu, ako aj z jej práce v „nápravnom“ ústave a vo fabrike. V jej príbehu sa prelínajú rôzne priestory revolúcie – verejné diskusie, stretnutia s predstaviteľmi Verejnosti proti násiliu, so „študentmi“ –,⁸⁰ ako aj aktivity na pracovisku a neskôr činnosti súvisiace so vznikajúcou občianskou spoločnosťou. Súčasťou aktérkinho rozprávania sú aspekty, ktoré sa v iných naratívoch neobjavujú a ktorými zdôrazňuje nutnosť pragmatického konania počas revolúcie. „U nás prvé, čo sme urobili, že sme išli na kádrové oddelenia, že kľúče od zbraní. Lebo to boli milicionárske zbrane, všade boli tak,“ vysvetľuje potrebou bezpečnosti prvé kroky, ktoré v zamestnaní urobili po 17. novembri. Ako motiváciu či inšpiráciu konania často uvádza literatúru a informácie a skúsenosti, ktoré jej sprostredkúvali telefonicky „zo Západu“. Účastníčkine aktivity pritom prechádzajú od takých, ktoré boli „nevyhnutné“ a z ktorých niektoré ju „strašne otravovali“ – ako transformovanie štrajkového výboru na odbory a zakladanie nezávislých odborov aj za hranicami jej pracoviska – až po aktivity, ktorým sa chcela venovať, napríklad založenie a vedenie nadácie, založenie časopisu, vydavateľstva a pod. „Zakladanie“ tu však nadobúda

•

⁸⁰ Balogh, 2009; Vagovič, 2009; Zajac, 2009a.

⁸¹ V mediálnych materiáloch aj v rozhovoroch sa v súvislosti s aktérstvom používalo predovšetkým generické maskulínium. Účastníčky rozhovorov používali ženský rod v prípadoch, keď hovorili o konkrétnych ženách, odpovedali na otázku o aktivitách žien, prípadne odkazovali na cieľ realizovaného výskumu. Výnimku tvorili dve účastníčky výskumu, ktoré pôsobili vo feministických a ľudskoprávných organizáciách a používali rodovo vyváženejšie vyjadrovanie.

iné významy než v prípade mediálnych príbehov, pretože sa skladá z rôznych menších súvisiacich aktivít. Aktérka sa pritom zameriava na také aspekty a okolnosti práce, ktoré boli pre danú situáciu a dobu špecifické.

Papier sme zohnali na noviny, časopisy, lebo však to všetko bolo štátne. No začnite vydávať, keď nemáte papier. Tak od tých našich z Ružomberka, čo sme pre nich projektovali, tak tí poslali papier, to bolo plno praktických vecí, ktoré bolo treba riešiť. (T.)

Praktické stránky revolúcie zdôrazňuje aj v závere rozhovoru: „Takže na otázku, čo mi dala revolúcia, to, že fajn je postaviť idey a okamžite materiálne zabezpečiť výkon ideí tak, aby to nebolo zničiteľné.“ (T.) Dôraz teda spočíva v prepojení ideového a materiálneho aspektu (každej) revolúcie v záujme prežitia a udržateľnosti kolektívnych cieľov. Potreba pragmatického prístupu, do ktorého patrí aj výchova ďalších generácií nevyhnutná pre zachovanie kontinuity, sa stáva nielen základným princípom a podmienkou úspechu revolúcie, ale aj jej hlavným odkazom. V tomto zmysle, hoci nie explicitne, sa vytvára priestor pre politický význam reprodukčnej práce v jej rozmanitých významoch.

Podobne ako účastníčka T., ktorá konštatuje, že „len ženy sme tam boli praktické“, konštruje pozíciu žien a mužov v revolúcii aj participantka Y. z inej časti Slovenska. Vo svojom príbehu opisuje činnosti miestneho koordinačného výboru, organizáciu i moderovanie manifestácií, organizovanie výjazdov do okolitých obcí, ako aj rozhodovanie o ďalšom profesijnom smerovaní a vstupe do politických inštitúcií. Hoci tvrdí, že na začiatku revolúcie sa aktivít „prirodzene ujali muži“ a žien v nej bolo málo, spomína ich v jednotlivých obrazoch revolúcie. Pozíciu iných žien, ale aj svoju vlastnú zovšeobecňuje: „Ja som to vždy hovorila, ženy sú včeličky robotníčky a muži sú zberači funkcií. Vždy som to pociťovala a pociťujem to dodnes. Žena je dobrá, však príď, tu si sadni, vybav, vytelefonuj a ja pôjdem reprezentovať.“ (Y.) Zamýšľa sa nad príčinami takejto situácie a ako dôvod uvádza, že pozícia žien v spoločnosti pred rokom 1989 a v súčasnosti sa

veľmi nelíši – ženy vykonávajú prácu, ktorá umožňuje mužom realizovať sa, zároveň sa však muži chovajú pokrytecky, ak tvrdia, že ženy sa neangažujú, pretože v skutočnosti im to muži „nedovolia“. Hoci vo viacerých rozhovoroch sa poukazovalo na to, že v revolúcii ženy vykonávali prácu považovanú za „ženskú“, a preto prácu nedocenenú, úsilie o reflexiu štruktúrnych súvislostí – ktoré nie sú nevyhnutne konzistentné s ďalšími vyjadreniami účastníčky – možno nájsť len v tomto naratíve.

Prostredníctvom symbolického umiestnenia do dvoch odlišných priestorov hovorí o rôznych rolách žien a mužov v revolúcii účastníčka G. V jej rozprávaní sa spája sídlo Verejnosti proti násiliu v Bratislave s ostatnými miestami Slovenska, a to prostredníctvom telefonického kontaktu. Do polovice decembra spolu s ďalšími komunikovala s množstvom ľudí, ktorí do VPN telefonovali a žiadali centrálu o radu v rôznych súvislostiach, napríklad v súvislosti s potenciálnou výmenou vedenia v podnikoch. Opisuje, ako pri telefónoch sedeli od rána do večera, „lebo Slovensko nevedelo, čo má robiť, tak stále telefonovalo“. Takúto činnosť a dennodennú komunikáciu prezentuje vedľa aktivít, ktorým sa venovali „revolucionári“:

Lebo naši muži, tí boli zavretí za dverami, pred ktorými sedel P. a nikoho nepúšťal dnu, pretože hovoril, že je potrebné, aby to bolo nerušené, že oni tam riešia dôležité veci – zmenu režimu, novú vládu, a to bolo veľmi dôležité. A všetko ostatné robili ženy, napríklad sme obsluhovali telefóny a komunikovali sme s celým Slovenskom. (...) Ale mne nikto z tých mužov za tými zatvorenými dverami nepovedal, ako mám odpovedať. (G.)

Prostredníctvom oddelených a takmer nepriepustných priestorov sa tu vytvára hranica medzi „dôležitými“ politickými aktivitami ako zostavovanie novej vlády a komunikácia s mocou (zmena režimu) na jednej strane a bežnými činnosťami ako obsluhovanie telefónov a komunikácia s regionálnymi aktérmi a aktérkami revolúcie na strane druhej. Takýto priestor je jasne rodovo vymedzený a hierarchický, hoci prezentovaný so značnou dávkou irónie.

Zdanlivá nepriepustnosť priestoru politiky obývaného mužmi „revolucionármi“ a priestoru „ostatného“, ktorý obývali ženy a verejnosť, pomáha vysvetliť, prečo sa niektoré aktivity, spadajúce podľa takéhoto rozdelenia do sféry nepochitkej, vytrácajú z verejného diskurzu o nežnej revolúcii. Zdá sa totiž, že aktivity, ktoré zostali pred zatvoreným dverami politiky, zostali aj na okraji pamäti. V mediálnom rozhovore s jedným z lídrov revolúcie sa napríklad dozvedáme, že „neexistovala komunikácia“ medzi Bratislavou a inými mestami, lebo „takí sme boli zahŕtení vlastnou agendou“.⁸² Aktér zdôrazňuje spontánny aspekt revolúcie, ktorá mala prepuknúť naraz na rôznych miestach a mať všade rovnaký priebeh. Ako jeden z mála prípadov tento príbeh prekračuje vnímanie Prahy a Bratislavy ako epicentier revolúcie a dáva dôraz na činnosť v regiónoch. Kým historické zdroje potvrdzujú vznik paralelných revolúcií naprieč Československom (Krapfl, 2009), limitovaný diskurz o revolúcii sa tu prejavuje tak, že aktér s cieľom vymedziť sa voči tvrdeniu, že revolúcia bola riadená z jedného centra a vopred naplánovaná, zneviditeľňuje spoluprácu medzi jednotlivými aktérmi, prebiehajúcu na rôznych úrovniach. Ide pritom o už spomínané cesty po Slovensku, ku ktorým dochádzalo od začiatku revolučných udalostí, ako aj o rýchlejšiu a nepretržitú telefonickú komunikáciu, ktorá sa v mediálnych naratívoch neobjavuje vôbec. Kým do mediálneho diskurzu revolúcie sa dostáva predovšetkým „politický“ priestor revolúcie spojený s jej známymi predstaviteľmi, účastníčka G. síce takýto obraz načrtáva, no zároveň ho spochybňuje. Jej odkaz na dva separátne priestory je vysvetľujúci pre ďalšie naratívy, ale ona sama nabúrava hranicu medzi riadením revolúcie spoza zatvorených dverí, keď uvádza: „Viacerí možno aj preto potom s odstupom času hovorili, že preto bola nežná tá revolúcia, že ženy tieto veci riadili.“ (G.) Zmenou perspektívy sa tak z kontinuálnych činností, ako bola telefonická komunikácia s rôznymi regionálnymi aktérmi a ďalšie každodenné „ostatné“ aktivity stáva riadenie revolúcie. Na inom mieste rozhovoru túto perspektívu približuje, keď opisuje úlohu tajomníčky VPN v pozitívnom priebehu začiatku revolúcie. Ako uvádza, dôvera bola

najdôležitejším aspektom rozhodovania o tom, kto sa do centrály VPN dostane a kto bude mať akú úlohu. „Prečo sa to potom začalo kaziť? (...) Spočiatku to tam ešte M. ukočírovala, lebo to sme si vždy tak medzi sebou: Poznáš ho? Veríš mu? Dobré, môže prísť. Tam nemal šancu sa dostať nikto taký, koho sme nepoznali, to bolo to šťastie, ale potom, keď tam už prišli ďalší a ďalší, tak už sa to začalo vynášať proti sebe, materiály a všelijaké škaredé veci.“ (G.) V tomto prípade aj VPN pôsobí ako priestor, ktorý treba chrániť od spoločnosti, pričom strážkyňou priestoru bola revolucionárka, ktorá zabezpečovala chod VPN, organizáciu ľudí a prerodzovanie činností. Vďaka jej práci sa z centrály malo stať na začiatku revolúcie bezpečné miesto.

Na rozdiel od vedenia VPN je však samotné hnutie porézny priestor, ktorého prieniky so širšou verejnosťou sa uskutočňovali nielen prostredníctvom telefonátov a manifestácií či iných verejných stretnutí, ale aj priamo v sídlach koordinačných výborov. „Hovorím, tam stáli sóry ľudí deň-noc a čakali na prijatie, samozrejme, tí centrálni revolucionári nemohli sa im venovať, lebo museli riešiť vládu a armádu a neviem čo všetko,“ vysvetľuje účastníčka S. dôvod, prečo bolo nutné prácu v rámci VPN koordinovať. V mnohých rozhovoroch sa prízvukuje množstvo práce, ktorú bolo treba po novembri 1989 vykonávať a veľmi rýchly časový priebeh tohto obdobia. „V študentskom výbore (sa) robilo non-stop, 24 hodín denne, vkuse zvonili telefóny, vkuse sme niekam chodili, aj vyjednávať, takým naivným, ale revolučným spôsobom,“ spomína na študentské hnutie v Košiciach účastníčka U. K aktivitám, o ktorých účastníčky hovoria, patrí organizovanie mítingov, pravidelné stretávanie sa alebo organizácia výjazdov do iných miest, „ale hlavne sme robili také praktické veci, ako je maľovanie plagátov farbami a štetcami a rozmnožovanie tých požiadaviek.“ (D.) Ako v rozhovore okrajovo spomenie účastníčka W., s tým, čo sa vo väčšine prípadov prezentuje ako zábavnejšia časť novembrových dní – teda výroba a distribú-

•

⁸² Gál – Kyška, 2009.

cia plagátov – bola spojená aj fyzická námaha. Spomína, ako im pred kanceláriou „zhodili jedno obrovské množstvo plagátov, ktoré boli z toho kvalitného papiera, ťažké ako neviem čo, no dnes by som to už nevládala, určite nie... to bolo príšerné, kým som to povynášala hore“ do kancelárie na druhé poschodie. Rýchlo sa však vracia k pozitívnym stránkam svojej práce a túto poznámku sama zľahčuje, akoby sa o fyzickej námahe v tejto súvislosti nepatrilo hovoriť. Pre účastníčku X. patrila výroba a distribúcia plagátov k príjemným stránkam revolúcie, pričom tieto činnosti spájala s návštevami fabrík na východe Slovenska. Prostredníctvom opisu výjazdov do rôznych závodov vytvára zo svojho pracoviska rešpektované centrum:

a tí krásni chlapci z tých jednotlivých závodov, robotníci, inžinieri (...), my sme im pripravovali plagáty a oni to roznášali po stavbách, rozprávali sa s ľuďmi, informovali ich o tom, čo sa deje, takže odrazu sa roztvoril ani neviem, ako nejaký pavúk, nejaká organizácia. (X.)

K organizačnej práci možno zaradiť viaceré aktivity, ktoré sa v rozhovoroch spomínali. Ide pritom o prácu, ktorú účastníčka S. nazýva „typický ženský servis“ – organizovanie a prerozdeľovanie práce, čiastočný dohľad nad aktivitami, ktoré sa robili, a ľuďmi, ktorí sa v inštitúcii vyskytovali, ale aj upratovanie, umývanie riadov, zabezpečovanie základnej starostlivosti o ľudí pracujúcich často celé dni a noci. Spojenie rodového a vekového hľadiska v tejto súvislosti sčasti reflektuje aj účastníčka U., ktorá bola zo študentského hnutia vyslaná do VPN v Košiciach.

Taká klasika, s takou zhovievavosťou na mňa – no mladá, ešte k tomu žena, študentka a oni skúsení harcovníci protištátni, si to riešili, kto bol zatknutý, ako dlho ho držali na ŠTB, ja som bola akože z ich pohľadu teliatko. Potom tam vlastne bola ešte jedna baba, ktorú si pamätám, to bola kostymérka z divadla a my sme tam v podstate robili servis, dá sa povedať, chodili sme kupovať šunku v aspiku. (U.)

O „servise“ v súvislosti s novovzniknutou politickou stranou hovorí aj účastníčka S., ktorá plynule prechádza z rozprávania o revolúcii do rozprávania o politike. Ústrednou témou jej príbehu je veľké množstvo práce, ktorá sa začala novembrom 1989 a pokračuje dodnes. Strieda a prelína sa práca občianska, politická a aktivistická bez toho, aby sa v charaktere činností a priestorov, v ktorých sa vykonávala (štrajkový výbor na škole, politická strana, mimovládne organizácie), vytvárali nezlučiteľné rozdiely, ako to možno sledovať v členení „politickej“ a „občianskej“ činnosti v médiách alebo iných rozhovoroch (napríklad v rozhovore s účastníčkou B.). V súvislosti s politickou činnosťou sa reprodukuje rozdelenie „vízií“ spojených s maskulinitou a praktickosti, ktorá sa viazala na prácu považovanú za ženskú. Pretože riaditeľ bol

úžasný intelektuál (...) on skôr do toho vnášal tie vzdialené obzory, tie vízie. Ale tie bolo potom treba prácne realizovať, respektíve ani nie že realizovať, ono to je o tom, že ten stranický život je jednak taká banálna vec, a jednak je to úmorná lopota, bežná drina, taký ten klasický servis. (S.)

Zároveň však teba povedať, že bežná práca nebola v rozhovoroch spojená len s námahou a len veľmi zriedka bola predmetom kritiky. Vo väčšine prípadov k nej účastníčky pristupovali pragmaticky ako k činnosti, ktorú bolo treba urobiť, a tak ju aj robili, prezentovali ju ako „normálnu“ a „samozrejmu“. Zároveň sa objavovali prípady, keď sa starostlivosť stala zdrojom potešenia a radosti, a to tak pre aktérky, ako aj ich kolegov a kolegyně: „Alebo že som vybavila vianočné stromčeky pre všetkých členov koordinačného výboru. Som si povedala, bože, veď je dvadsiateho tretieho a nikto z nich nemá stromček a väčšina z nich má malé decká, zajtra sa musí niečo rozsvietiť.“ (Y.) Účastníčka opisuje, ako volala na štátne lesy, požiadala o trinásť stromčekov a na trikrát ich niesla na streche auta. Príbeh, ktorý detailným zobrazením prezrádza, že pre účastníčku mal špeciálny význam, je zároveň jeden z mála momentov, keď sa v priebehu opisu revolúcie aspoň nepriamo spomína rodina vedúcich aktérov.

K emocionálne silným chvíľam revolúcie patrí aj mediálne opakovaný príbeh o mladomanželoch, ktorí stratili peňaženku s väčšou sumou peňazí (15 000 korún) na jednom z veľkých mítingov. V rozprávaní účastníčky C. však nadobúda aj iný rozmer. Podľa verejne známeho rozprávania jeden z tribúnov oznámi stratu prítomným a ľudia začnú zbierať peniaze, aby stratenú sumu manželom vynahradili. Zároveň však niekto peňaženku nájde a manželom ju vrátia aj s peniazmi. Čo sa v médiách prezentuje ako jeden zo zázračných momentov revolúcie a dôkaz o tom, ako sa ľudia na pár dní zmenili a ovládlo ich „dobro“, pokračuje inštitucionálnymi dôsledkami pre VPN. „V takých igelitových sáčkoch začali ku mne tam chodiť peniaze, ale normálne naplnené – drobné, papierové – už sa mi to tam takto kopilo (...), a keď som už mala neviem, desať, dvadsať tých igelitových sáčkov, že čo s tým.“ (C.) Aktérka podrobne opisuje, ako si boli z pošty požičiať vrecia a peniaze vzali na poštu, kde ich pracovníčky spočítali. VPN tak získalo veľkú sumu, podľa slov účastníčky C. 150 000 korún, ktoré bolo možné použiť na rôzne aktivity. Zároveň to však v situácii, keď neexistovala infraštruktúra organizácie, predstavovalo veľký problém.

Ja bývam v takom záhradnom domčeku s rodinou, nás hneď, samozrejme, počas revolúcie vykradli, tak som sa bála tam tie peniaze nechať. Na svoje meno som nechcela vytvoriť účet (...) a nemohla som to na organizáciu VPN odložiť, lebo ona oficiálne neexistovala. Nemali sme stanov, my sme neboli uznaní ministerstvom vnútra. (C.)

Následne opisuje, ako využila situáciu na zlegalizovanie VPN, keď v spolupráci s ďalšími členmi koordinačného výboru a právnikom napísali stanov a ona ich vzala na ministerstvo vnútra. „To boli prvé stanov VPN, odsúhlasili nás a odvtedy bola VPN uznaná ako organizácia. Na základe toho sme si mohli založiť účet, dostali sme pečiatku, mali sme logo.“ (C.) Z jedného z najznámejších príbehov revolúcie, z príbehu, v ktorom sa verejnosť stáva dôležitou aktérkou revolúcie a je zdrojom emocionálneho zážitku, sa tak stáva príbeh o zlegalizovaní hnutia, ktoré revolúciu na Slovensku viedlo.

Účastníčka C. podobne podrobne opisuje aj spôsob, akým VPN v Bratislave získala tzv. Mozartov dom, sídlo, v ktorom sa mnohé príbehy – v médiách aj vo výskumných rozhovoroch – odohrávajú. Hoci ide o miesto, ktoré napríklad denník SME zaradil medzi symboly revolúcie,⁸³ a miesto, ktorého názov sa v príbehoch objavuje samozrejme, bez vysvetľovania, v mediálnych naratívoch sa nedozvedáme, ako bolo možné, že sa VPN do tejto budovy bývalej Večerej univerzity marxizmu-leninizmu presťahovalo. Tento proces približuje účastníčka C.:

Potom bolo treba vybaviť nejaký priestor. Išla som na ten národný výbor, súdruh J. aj so súdruhom primátorom mi dali zoznam (...) neviem akých bytov v Starom meste – tretie poschodie, piate poschodie, ale v podstate byty bez výťahu, neobývané, v hroznom stave. Že tam môžeme mať kanceláriu. (...) My sme potrebovali mať také priestory, ako bola budova VŠMU, že ľudia ako chodia, môžu vstúpiť a môžeme s nimi debatovať atď. (C.)

Na základe takýchto úvah prišla aktérka k Mozartovmu domu, ktorý na jej žiadosť nakoniec uvoľnili a kam sa postupne VPN presťahovalo.

Byty, domy a pozemky zohrávali dôležitú úlohu aj v príbehu aktérky z východu Slovenska, ktorá sa stala predsedníčkou mestského výboru. V opise rôznych aktivít, ktoré plynule prechádzajú od novembra 1989 k činnosti v štátnej správe, zdôrazňuje, že politické rozhodnutia mali pre občianky a občanov veľký význam (pre význam politických rozhodnutí z porevolučného obdobia pozri aj Krapfl, 2009, kapitola 5). Zaraďuje sem riešenie nespravodlivých vyvlastnení pozemkov zo strany komunistickej strany a vracanie pozemkov ich pôvodným majiteľom a majiteľkám, prípadne iným verejným inštitúciám. „Po tejto stránke začal ten život (...) nadobúdať úplne iné rozmery a vo veľmi krátkom čase (...) som mala pocit, že nám tá občianska spoločnosť pod rukami rastie.“ (X.)

•

⁸³ Balogh, 2009.

K prvým veciam, ktorým sa mala v úrade venovať, patrilo štrajk v technických službách, kde vládli zlé pracovné podmienky, ďalej spomína ľudí, ktorí každý deň chodili na mestský úrad s požiadavkami a vecami, ktorým sa bolo treba venovať. Jej nadšene rozprávanie je pretrhávané zmienkami o negatívnych aspektoch a vytváraní „nepriateľov“. Na jednej strane spomína, ako sa obraz „nepriateľov“ utváral z „bývalých komunistov“, na druhej strane zo samotných revolucionárov. Rozprávanie graduje príbehom o tom, ako jej v rodnom meste ako účastníčke revolúcie vypálili poštovú schránku a musela sa odsťahovať do Bratislavy. Podobne ako aktérka X. tematizujú negatívny prístup „k revolucionárom“ aj účastníčky B., V. a Y., pričom všetky zdôrazňujú, že aspekt malého mesta, v ktorom sa všetci poznajú, zohral v tomto smere dôležitú úlohu a vystavil ich v mnohom nebezpečenstvu a „pomste“.